

TATARCA VE BAŞKURTÇADA LABİAL (DUDAK) ÜNLÜ DEĞİŞİMİNİN TARİHİ ÜZERİNE*

Talat TEKİN**
Çev. Cihan ÇAKMAK***

Ortak Türkçede ilk hecede bulunan *o* ve *u* sesleri Tatarca ve Başkurtçada *u* ve *ü*'ye dönüşürken; diğer tarafta *u* ve *ü* ünlülerinin sırasıyla *o* (*o* ve *u* arasında zayıf bir ünlü) ve *ö* (*ö* ve *ü* arasında zayıf bir ünlü)'ye dönüştüğü herkesçe bilinir: GTÜ. *qol* “kol” > Tat., Bşk. *qul* “kol, el” (GTÜ. *qul* “erkek köle” > Tat. *qol* a.e.), GTÜ. *söz* “kelime” > Tat. *süz*, Bşk. *hüd* a.e.(GTÜ. *süz*- “süzmek” > Tat. *söz*-, Bşk. *höδ*- a.e.) Bu ünlü değişimlerinin Türkçe çalışmaları için ne kadar önemli olduğunu söylemeğe gerek yoktur, zira bu ünlü değişimleri Proto-Türkçe labial ünlülerini daha doğru bir şekilde yeniden yapılandırmamıza imkân sağlar. Aslında, Tatarca ve Başkurtçada bu ünlü değişimi olmasaydı, pek çok durumda Proto-Türkçe labial ünlülerinin kesin niteliğinin belirlenmesi imkânsız olmasa bile oldukça zor olurdu. Bu konuda Karl H. Menges şöyle der: “labial kategorisindeki kararsızlık ve duraklama Altay dilleri için daha yaygın ve tipiktir.”¹

Tatarca ve Başkurtçada labial ünlü değişiminin başlangıcı görünüşe göre XIII. yüzyıla dayanır ve labial kategorisinde bu nitelik değişimini gösteren pek çok harika örneği XIV. yüzyıl tarihli Codex Cumanicus'da bulabiliriz. Örneğin *buv*- “boğmak”, *buγ-ul*-, *xuv*- “avlamak, kovalamak”, *kömiş* “gümüş” ~ *kümiş*, vs. Aslında XIV. yüzyılda Kuman ve Kıpçakçadaki ilk labial ünlü değişimlerini doğrulayabilmemize imkân sağlayan Latin alfabesiyle yazılmış böyle bir esere sahip olduğumuz için şanslıyız.

Bilindiği gibi Kaare Grønbech mükemmel Kuman Sözlüğünde çeşitli yazımlarından anlamını çıkarabildiğimiz bir kelimenin alternatif yapılarını genellikle vermiştir: *boγum*, *buvun* (*bogum* ve *buun* olarak yazılır) “ekleme”, *buγday*, *boyday*, *boday* “buğday”, *toγ*-, *toγ*-, *tuv*- “doğmak” vs. Ama her zaman imlaya bağlı kalmamıştır. Bunun aksine pek çok durumda orijinal yazımları “standartlaştırmıştır.” Örneğin, Grønbech *toulu* “dolu”, *toura* “tabure”, *borun* “burun”, *bollach* “iyi” ve *olu* “büyük, ulu” gibi yazımları korumuş, bunun yanı sıra *tolu*, *tora* (ayrıca *tóra*, *tóra*), *burun*, *bulan* ve *ulu* gibi yazımların da Volga

* TEKİN, Talat, (2005) “On The History of The Labial Vowel Shifts In Tatar And Bashkir”, **Makaleler 3**, (Haz. Emine YILMAZ-Nurettin DEMİR), Ankara: Grafiker Yayınları, 317-327.

** Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi.

*** Okt., Gaziosmanpaşa Üniversitesi.

¹ *The Turkic Peoples and Their Languages*, Wiesbaden 1968, s. 75.

Tatarcasındaki ünlü değişimine paralel değil, yazım hatası olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur².

Fakat Grønbech'in görüşü diğer akademisyenler tarafından her zaman paylaşılmadı. Örneğin A. Von Gabain, Codex Cumanicus'un³ dili ile ilgili çalışmasında yazarın kendi okuması ya da transkripsiyonundan sonra köşeli parantezler içerisinde verilmiş olan orijinal yazımlara sıklıkla atıfta bulunmuştur. Grønbech'in aksine bu yazımların fonetik olarak önemli olduğuna, ayrıca XIII. ve XIV. yüzyıllardaki Kuman dilindeki ses değişimlerini ve nöbetleşmeleri yansıttığına inanmaktadır. Bu tür yazımların fonetik varyasyonları ve değişiklikleri yansıttığı konusundaki yorumlamaları hususunda A. Von Gabain ile hemfikirim. Aslında *toulu* ve *toura* yazımlarının kötü yada yanlış yazım örnekleri olmadığına, fakat **ō* ve **ō̄* gibi Proto-Türkçe uzun ünlülerde diftonglaşmayı yansıttığına inanmak için her türlü gerekçeye sahibim: CC *toulu* yani *toflu* < *tōlu* ~ Trkm. *dōli* a.e., *dōl*- "dolmak", Yak. *tuol*- a.e., CC. *toura*, yani *tövrä* < **tōr-ä* ~ MK, Trkm. *tōr* a.e. Gerçek şu ki, Codex Cumanicus ve diğer Kıpçak kaynaklarında bu tür diftonglaşmaları göstermek için epeyce örneğe sahibiz. Örneğin CC. *yovut*- "yutkunmak" < MK *yut*- a.e. (karş. Trkm. *yuvut*- a.e.), CC 163, 17 *joul*, yani *yovul* "yol" < MK *yōl* a.e. (karş. Trkm. *yōl*, Yak. *suol* a.e.), CC *ög*-, *öv*-, *övg*- (tamamlanmamış *övg*er) "övmek", *ögünč* ~ *öygünč* "övgü" < MK *ög*- (karş. Trkm. *ög*- a.e.), Tarj., Bulg. *söyün*- "sönmüş, sönmük", Tuhf. *vün*- a.e. < **sōn*- (> Mac. *szün*- a.e., Trkm. *sōn*- a.e.), Tuhf. *öyüş* "yaş, ıslak", < **ōš* ~ MK, Trkm. *ōl*, Yak. *üöl* a.e. (karş. Tat. *yüyeš* a.e.), AH (text, 40) *tövür* "evin oturulacak en güzel yeri, evin baş köşesi" < MK *tōr* (karş. Trkm. *tōr* a.e., CC *tövrä* a.e.), Tuhf. *toyru* "doru" < *tōru* (karş. Trkm. *dōr* a.e.), Tuhf. *yüvün* "yün" < **yüyn* ~ **yuyyn* < MK *yün* a.e., vs.

Grønbech *borun*, *bollach* ve *olu* gibi yazımları Volga Tatarcasındaki paralel bir ses değişiminin yansımaları olarak kabul etmez, çünkü genellikle Codex Cumanicus'un dili (yani Kuman Türkçesi) Volga Tatarları'nın değil (ve Başkurt) bugünkü Kuman dillerinin (yani Karaim, Karaçay-Balkar, Kırım Tatar ve Kumuk) atası olarak değerlendirilir. Bu doğru olsa da, Kuman ve Kıpçakçanın birbirinden ufak farklılıkları olan iki diyalekten farksız olduğu da doğrudur. Kuman-Kıpçak grubundaki diğer diller gibi Codex Cumanicus ve bugünkü Kazan Tatarcası arasında da birçok benzerlik vardır.⁴ Ayrıca batı kaynaklarında geçen Kumanlar İslami kaynaklarda hep *Qıpçaq* ya da *Qıfçaq* olarak anılırlar. Codex Cumanicus'da ise Türkçe yazımların dili *tatarča* ve *tatar tili* olarak adlandırılır. Dolayısıyla Codex Cumanicus'un dili ile bugünkü Tatarca ve Başkurtça arasında karşılaştırma yapmamak için bir sebep göremiyorum.

Kumancada labial kategorisinde ünlü değişimini gösteren bazı örnekler Grønbech⁵, Räsänen⁶, A. Von Gabain⁷ tarafından daha önceden verilse de Codex

² Komanisches Wörterbuch, København 1942, s. 12.

³ "Die Sprache des Codex Cumanicus", PhTF I, Wiesbaden 1959, ss. 46-73.

⁴ Bu benzerliklere A. Von Gabain tarafından işaret edilmiştir (karş. PhTF I, s. 47).

⁵ Karş. *Komanisches Wörterbuch*, ss. 11, 12, 16.

⁶ Karş. *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, StO 15*, Helsinki 1949 ve *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969.

Cumanicus'daki bütün örneklerin tam listesi hiç yayınlanmamıştır. Bu çalışmada böyle bir listeyi oluşturmaya çalışacağım.

***ō, *o > u**

bul- (121, 20; 126, 27, 28) ~ *bol-* “olmak” < **bōl-*; karş. Tat., Başk. *bul-*, Trkm. *bol-*, (Kerkük) *ōl-*, Yak. *buol-* a.e. < **bōl-* ~ Mo. *bol-* a.e.

buv- “boğmak”, *buvux* “birleşme yeri, eklem”, *buvun* ~ *boyum* a.e., *boyul-* “(suda) boğulmak”; Tat., Bşk. *bu-*, Kzk., Kırg. *bū-*, Kum. *buv-* a.e. < MK *boy-* ~ Mo. *boyo-* “bağlamak” (Poppe, Verg. 21).

čuvla- ~ *čovla-* “gürültü, patırtı etmek, çok gürültü yapmak”, *čov* “gürültü” < MK. *čoyi*.

(Argu) *čayī* a.e., *čoyila-* ~ *čayila-* (~ *sayila-*, *žayila-*) “gürültü yapmak”; karş. Kar.T. *čuw*, Kırg. *čū*, Kzk. *šū* “gürültü”, Kar.T. *čuwla-*, Kırg. *čūla-*, Kzk. *šūla-* “gürültü yapmak”; Tat., Bşk. *šaw* “gürültü”, *šawla-* “gürültü yapmak” < MK. *šayila-* a.e., *čayī* ~ *čaw* “ses; ün, şöhret” ~ Mo. *čuu* “ses, gürültü, yankı; söylenti; ün, şöhret” < *čab* (Poppe, Verg. 44).

duvlat “refah, gönenç, rahat” < Fa. *dowlat* < A. *dawlat*; karş. Tat., Bşk., *däülät*, Kırg. *dōlōt* a.e.

xuv- “avlamak, kovalamak”, *xuvala-* frek. < MK. *qoy-*; karş. Tat., Bşk. *ku-*, Kzk., Kırg. vs. *kū-*, Kum. vs. *kuv-*, Turk., Trkm. *kov-*, Az. *gov-*, Hak. *xoy-* a.e.

xuvun ~ *qovun* “kavun” < MK *qāyun*; karş. Kırg. *kōn*, Az. *govun*, Trkm. *gāvin*, Tarj. (Trkm.) *qāvun*, AH. *qavun*, Tuhf. *qavun*, *qovun* a.e.; Nog. *kavīn*, Tat. *kawīn*, Bşk., Kzk. *kaūīn* a.e.

quburčaq “kutu, sandık, kasa” < **qopurčaq*; karş. AH. *qaburčaq* “kabuk, ağaç kabuğundan yapılmış kutu veya mürekkep kabı”, IM *qabirčaq* “sandık, kutu”, MK *qabirčaq* “tabut”, Tat. *kabirčik* “kabuk”, Bşk. *kabirsak* a.e. < **qapurčaq* ~ Mo. *qayirčay*, *qayurčay* “küçük kutu, sandık”.

quryan “kurgan” < **qoryan*; karş. Tat., Bşk. *kuryan* a.e., Tarj., AH, Tuhf. *quryan* “höyük, mezarın üstündeki toprak yığın; güçlendirme, sağlamaştırma, berkitme”, Çağ. *qoryan* “büyük kale, istihkâm”, Kzk., Tar. *koryan* a.e., Kırg. *koryon* a.e., Ttü. *koryan*, *koruyan* “höyük, mezarın üstündeki toprak yığın” < Orh. *qor(i)yan* “sığınmak, barınak, korunak, siper, çit, duvar, istihkâm” ~ Mo. *qorya* “sığınmak, barınak, korunak, siper, siper” (Poppe, Verg. 88), *qoriyan* “çevirme, kuşatma, kamp, ordugâh, kışla” < *qori-* “kapamak, kapanmak, himaye etmek” (=Ttü. *qori-* “korumak”).

quv “boş, oyuk” ~ *qovuş* “boş” < MK *qovī*, *qowī* “boş, oyuk”, *qovuq*, *qowuq* a.e.; karş. Tat., Bşk. *kuik* “kabarçık”, *kuış* “çukur, oyuk, boşluk”, Kzk. *kuwīs* a.e. Bulg. *qoba* a.e., Ttü. *kof*, *kovuk* a.e., Trkm. *govuz* a.e., *govza-* “küçülmek, azalmak”, IM, Çağ. *qoyuś* “oluk, su yolu”, Ttü. *koγuś* “koğuş”, Çuv. *xāvāl* “boş, oyuk” ~ Mo. *qobul* “oluk, su yolu, su oluğu”.

⁷ Karş. PhTF I, s. 47.

quvux “kovuk” < **qowuq* < MK *qawiq*⁸ a.e.; karş. Tat. *kawik* “kepek, konak”, Bşk. *kauak* a.e., *kau* “yılan derisi”, AH. *qav* a.e., *qavla-* “(Yılan için) kabuğundan çıkmak”, Ttü. *kavuz* “kepek”, Kzk. *kawiz* “tahıl kabuğu” ~ Mo. *qayurasun* “kepek”, *qayura-* “soyulmak”.

suñira (*sungira* 122, 15) ~ *soñra* “sonra”; karş. Bşk. *huñira* a.e., *huñ* “sonuç; sonra”, Tat. *soñ* (böylece!) a.e., *soñrak* “sonra”, Kzk., Kırg. vs. *soñ* < MK. *soñ*.

suvuq ~ *sovuq*, *savux* “soğuk” < MK *soyuq*; karş. Tat. *suwik*, Bşk. *huwik*, Kzk. vs. *suwik*, Kar.T. *suvux* a.e., Tarj., Çağ., *savuq* a.e. < *soyuq*.

suçul- ~ *çuçul-* ~ *soçul-* “soyunmak”; karş. Uyg., MK, AH *suçul-* (*soçul-* oku) a.e., ET. *suçul-*, *çuçul-* a.e. < **soçul-* (karş. MK, vs. *soy-* “soymak”)⁹

tuv- ~ *tov-*, *toγ-* “doğmak; doğmak (güneş)”; karş. Tat., Bşk. *tu-*, Kzk., Kırg. *tū-*, Kum., Kar. *tuv-* a.e., Turk., Trkm. *doγ-* a.e., Az. *doγ-* “doğmak, doğurmak”, vs. < Uyg. *toγ-*¹⁰

tuvur- ~ *toγur-* “doğurmak”.

tuvra ~ *toγru* “doğru, düz, dosdoğru”, karş. Nog. *tuvra* “-e doğru, dosdoğru, doğruca, doğrudan doğruya”, Kzk., Kırg. *tūra*, Bşk. *tura*, Blk. *tura* a.e., Tat. *turī*, Az., Trkm. *doγrī*, Ttü. *doγru* a.e. < MK *toγru* < Uyg. *toγur* “karşıdan karşıya geçmek”, < Orh. *toγ-* a.e., *toγa* “-e doğru, yönünde”.

tuvuş ~ *tovuş*, *toγuş* “doğmak (güneş)”; bkz. *tuv-*.

ulax ~ *oγolaq* (ogolach; Grøn. *oγulaq*) “küçük çocuk” < **oγulaq*; karş. Nog. *ulak*, Tuv. *ōlak* a.e., Tar. *oγalaq*, Tuhf. *oγlaq*, *avlaq*, Çağ. *oγulaq* a.e.

uv “av” < **ov* < MK *āv*; karş. Tat., Bşk., Kzk., *au* a.e., Nog. vs. *av*, Kırg. *ū* a.e., Tar. *ō*, Az. *ov* a.e. < **āb* ~ Mo. *aba* a.e.

uvut- “avutmak” < **owut-* < **āwūt-*; karş. AH *avut-* “avutmak”, Ttü. *avut-* a.e., Tel. *ūt-* “avutmak”, AH *avun-* “avutmak”, MK *awün-* “rahat hissetmek”, Uyg. *abün-* “avunmak”, *abünč*, *abünču* “teselli, avuntu”, Uyg.Br. *āv-* “sevinç duymak, neşelenmek”; bkz. *yüvüt*, *yüvütte-ç*¹¹.

⁸ Grønbech bu kelimeyi *quv* “boş, oyuk” kelimesiyle ilişkilendirerek hata yapmıştır.

⁹ Semantik sebeplerden dolayı Räsänen *suçul-* “soyunmak” ile MK’deki *suç qil-* “yüksekten atlamak, atlamak, sekmek (kılıç)” kelimelerini eşit saymıştır. Aslında *suç qil-* yapısının içindeki *suç* kelimesi *çuçu-* “başlamak, fırlamak, sıçramak, yerinden fırlamak” kelimesiyle ilişkilendirilmelidir. İkincisi aynı anlama gelen Türkçe *sıçra-* “sıçramak” kelimesiyle ilişkili görünmektedir.

¹⁰ Gabain’in bu vokalin niteliğini belirleme konusundaki tereddütü (*Alttürkische Grammatik*; 2nd edition, s. 342) yersizdir.

¹¹ Räsänen bu fiili MK’deki *abī-*, *abūt-* “saklamak, gizlemek, gizlenmek” (VEWT, s. 2) iki fiil gövdesi ile (aslında bir) karıştırır. CC’daki *uvut-* “avutmak” fiili ile MK’deki *abī-* veya *abūt-* fiilleriyle yalnızca semantik nedenlere dayanarak ilişkilendirilemez. İki fiil kökü arasında hiçbir semantik ilişki yoktur. Uygurcada görülen *abūt-* gövdesine gelince “hazırlamak, hazırlanmak”, ki burada bir hata olmalı, Türkçede böyle bir fiil yoktur. Uygurcadaki “hazırlamak, hazır hale getirmek” anlamındaki fiil *anut-*, *anūt-* şeklindedir.

uvşa- “okşamak, sevmek” < **oŷša-*: karş. Kum. *uša-n-* a.e., Az. *oxša-*, Ttū.*okša-*, Trkm. *oğša-* “öpmek”, MK *oxša-* “okşamak, sevmek, oynamak”, *oxşaŷu* “oyuncak, kadın” ~ Tuv. > *oŷlan-* “kendini sevdirmek”, *oŷlañna-* a.e.

uyax “uyanık, uyanmış” (< **oŷaq* < *oğuq*) ~ *oyov* a.e. < **oŷaŷ*, MK *oğuq*¹²; karş. Tat., Bşk. *uyay* a.e., Tuv. *ođuŷ* a.e., MK *ođuŷ*, Uyg. *ođuŷ* a.e. < **ođ-*, MK *ođuŷur-* “uyanmak”.

uyan- “uyanmak” < **oyan-* < MK *ođuŷn-*; karş. Tat., Bşk. *uyan-* a.e., Kum., Krç.-Blk., Nog. *uyan-* a.e., Kzk., Kklp., Kar.T.L. *oyan-* a.e., Az., Trkm. *oyan-*, Ttū.*uyan-* a.e.

yuyurt “yoğurt” < MK *yoyurt*, karş. Kum. *yuvurt*, Nog. *yuvirt* a.e., Kırg. *jūrat* a.e. < Uyg. *yoyrut* ~ *yoyurt*, Turk., Trkm. *yoyurt*, Az. *yoyurd* a.e.

yuq, *yuvuq* ~ *yovuq* “(özellikle Hristiyanlıkta) günahın bağışlanması, bağışlanma” < **yoyuq*; karş. Nog. *yoy-* “kaybetmek; imha etmek; ortadan kaldırmak, yok etmek”, Kırg. *jōy-*, Kzk. *žoy-* a.e. < MK *yo-đ-* “silme, söndürme” < **yōđ-*, (karş. Trkm. *yōk* “var olmayan”).

yuvančan “tembel, üşengeç” < **yowan-* < **yawan-*; karş. Tat. *yuan-* “ertelenmiş, gecikmiş”, *yuanič* “ağırılık, hafiflik, durgunluk, yavaşlık”, Tat., Bşk. *yuaš* “sessiz, sakin, ılımlı, yavaş”, Kzk. *žuwaš*, Kırg. *jōš* a.e. < CC *yowašliq* “yumuşak başlılık” < MK *yawaš*, *yabaš* ~ Mo. *nomuqan* “yumuşak başlı, uysal, ılımlı” < **namukan* (Poppe, Verg. 38), *nomuyi* “hareketsiz, cansız, yavaş” vs.

yuvuz “aşağılık, adi, alçak” < **yowuz* < MK *yawuz*, *yafuz* “kötü”; karş. Tat. *yabiz*, Bşk. *yayüz*, Kzk. *žawiž* a.e., Trkm. *yovuz* a.e., < Uyg. *yawiz*, *yabiz* a.e.

**ū*, **u* > *o*

boŷa “boğa” < Orh. *buqa*, *būqa*; karş. Uyg., MK *buqa*, Çağ. *buqa*, *buŷa*, (> P *buqqa*), Kzk., Kırg. vs. *buqa*, Tarj., AH *buŷa*, Nog. *buŷa*, Az., Trkm. *buŷa*, Gag. *bu'a*, Ttū.*boŷa* < **būqa*¹³; (Tat. *buŷa*, *buŷay*, Baş. *buŷa* diyalekt şekilleri olmalıdır) ~ Mo. *buqa* a.e.

boŷday, *boday* ~ *buyday* “buğday”; karş. Tat. *boday*, Bşk. *boyday* a.e., Kırg. *būday* a.e. < MK *buyday* ~ Mo. *buyuday* a.e.

bolax (Grøn. *bulax*) ~ *bulaq* “membra, pınar, kaynak”; karş. Tat. *bolak* “dere, çay, akarsu”, Kzk., Kırg., Nog. vs. *bulak* “membra, pınar, kaynak”, Tarj. *bulaq* “su birikintisi, gölcük” < Uyg. *bulaq* “membra, pınar, kaynak, kanal, su yolu” ~ Mo. *bulaŷ* “membra, pınar, kaynak”.

borun (59, 3) ~ *burun*, *brun* “burun; eskiden, önceden; ilk, birinci”; karş. Tat. *borin* a.e., Bşk. *moron* “burun”, *boron* “eskiden, önceden”, Kzk. *burin* a.e., *murin* “burun, (domuz vs.) burun”, Nog. vs. *burin* “burun; eskiden, önceden”, Kırg. *murun* a.e., *murda* < **murna* a.e.

¹² Räsänen’in bu kelimeye yer alan dudak vokalinin niteliğini belirleme konusundaki tereddütü (VEWT, s. 357) yersizdir.

¹³ Bu kelimedeki dudak vokalinin orijinali uzun olmalıdır. Oğuz grubunda yer alan *q* harfinin seslendirilmesi bu varsayımı tek başına doğrular.

xorma “hurma” < Fa. < A. خرما *xurmā*, karş. Tat., Bşk. *xörmä*, Nog. *xurma*, *kurma*, Kzk., Kırg. vs. *kurma* a.e., Tarj., Bulg. *qurma* a.e.

xormat “saygı, itibar” < Fa. < A. حرمة *hurmat*, karş. Tat., Bşk. *xörmät*, Kzk. *kurmet*, Kırg. *urmat* a.e., Kum. *gürmet* a.e.

moxor “mühür” < Fa. مهر *muhr*, karş. Tat. *möher*, Bşk. *möhör* a.e., Krç.-Blk. *muxur*, Kum. *müğüür* a.e., fakat Kzk., Kklp. *mör*, Kırg. *mör* a.e.

monča-γına (Grøn. *munčayına*) “biraz” ~ *munča* “bunca, o kadar çok”, Tat. *monča* a.e., Nog., Kklp. *munša* a.e., Kum. *munča* a.e. < Orh. *bunča*.

monda (61, 5) ~ *munda* “burada”, karş. Tat. *monda*, Bşk. *bında*, *mında* a.e., Kzk. vs. *munda* a.e. < Orh. *bunta*.

moniñ (65, 11) ~ *muniñ* gen. *bu* “bu”, karş. Tat. *moniñ*, Bşk. *biniiñ*, Kzk. vs. *muniñ*, *munuñ*, ayrıca karş. Tat. *bu* “bu” < **bū*, Kzk., Nog. vs. *bu*, Kar.L. *bu*, *bo*, Hak. *pu*, Turk., Az. *bu*, Trkm. *bū*, MK *bū*, Uyg. *bū*, *bu*, Uyg.Br. *bu*, *bov* (karş. Tuv. *bo* “bu”, *monu* akku. *mōn* gen. (< *monuñ*), *mında* lok., *mōn* abl. (< *mondan*), *bođuva* dir. (< *bo tapa*).

noqta “kıs süre, an; önem” < Fa. < A. نقته *nuqta*, karş. Tat. *nokta* “nokta”, Bşk. *nöktä* a.e., Kzk. *nükte*, Kırg. *nokot* a.e. (Tat.).¹⁴

olu (70, 23) ~ *ulu* “büyük, ulu, yüce”, karş. Tat. *olı*, Bşk. *olo* a.e. Kzk. *ulı*, Nog. *ullı*, Kırg. *ulı* a.e. < MK *uluy* < *ul* “temel, esas” ~ Mo. *ula* a.e.

oqša-, *oşqa-*, *ovša-* “benzemek”, *oqšaş*, *oxšaş* ~ *uvšaş* “benzerlik; benzer, benzeyen” < **uγša-*, Tat. *oxša-* “benzemek”, Bşk. *okša-* a.e., Kzk. *uksa-* a.e., Nog. *uksas-*, *usas-* a.e., *uksas*, *usas* “benzer” < **uγšaş*, Tat. *oxšaş*, Bşk. *okšaş* a.e. < **uγša-* < Uyg., Orh. *uγuş* “soy, köken, soy sop, kabile” boy”, Yak. *ūs* a.e. < **uγuş* ~ Mo. *uy* “temel, esas, köken, kaynak”.

orşu (Grøn. *urşu*) “dövüş, kavga, karşı koyma, direnme” < **ūruş-*; karş. Tat. *oriş-*, Bşk. *oroş-* “parlamak, tepesi atmak, azarlamak”, Tat. *oriş* “kavga, atışma, çekişme, bozuşma”, Kzk. *urıs* a.e.

osta ~ *usta* “uzman, usta” < Fa. استاد *ustā(d)*, karş. Tat. *osta* a.e., Bşk. *ostalik* “ustalık”, *ostad* “öğretmen”, Kzk. *ustaz*, a.e., Nog. *usta* “üstat, usta”, Kırg. *usta* a.e.

oş “işte!”, < **us*; karş. Tat. *oş-bu* “bu, işte bu”, Bşk. *oş-o* a.e., Kzk., Nog., *sol* “şu, o” < **uş-ol*, Kırg. *şol* a.e. < **uşol*.

otru, *ortu* (60, 1, 65, 20) ~ *ut-ru* “-e karşı”, ETJar. *otru* “karşıtlık, karşısında”, Tuv. *udur* < Uyg. *utru* < **utur-u* ~ Mo. *uytu-* “karşılama”, *uytumal* “karşılaşılan, karşılaşılmış”.

qovan-, *xovan-* “sevinmek, kıvanç duymak”, *qovanč* “kıvanç, sevinç, mutluluk” < **quwan-* < **qīwan-*, karş. Uyg. *quban-* “neşelenmek, mutlu olmak”, Tat. Bşk., Kzk. vs. *kuan-* a.e., Nog. *kuvan-*, Kırg. *kuban-* a.e. < Uyg. *qīw* “mutluluk” Mo. *qubi* “bölüm, parça, kısım”, *qubitu* “şanslı”.

¹⁴ Karş. Örneğin bu kelime CC *noqta* “yular, dizgin” (< Mo. *noyta*) ile Tatarca ve Başkurtçada *nukta* ve Kazak, Karakalpak, Nogay ve Kırgızcada da *nokta* olarak kullanılmaktadır.

qovat “güç, kuvvet”, *xovatlan-* “kuvvetlenmek” < Fa. < A. قُوَّة *quwwat*, karş. Nog. *kuvat* “güç, kuvvet”, Kzk. *quwat* a.e., Kırg. *kubat* a.e., Tat. *kuät* a.e.

soltan ~ *sultan* “sultan” < Fa. < A. سلطان *sultān*, Tat., Bşk. *soltan*, Kırg. *sultan*, Nog., Kum., Krç.-Blk. *soltan* (böylece!), Kzk., Kklp.*sünbil* a.e., Kırg. *sumbul*.

sonbul “sümbül” < Fa. < A. سنبل *sunbul*, karş. Tat. *sömbel*, Bşk. *sömböl* a.e.

soñgur “şahin, doğan” < **suñgur* < *siñgur*, karş. Yen. *siñgur* öz. ad. Çağ. *suñgur* “şahin, doğan”, Uyg. (EKırg.) *suñqar* a.e., Tar. *şumkar*, Trkm. *şuñkar*, Bşk., Kırg. *şoñkar* a.e. < Mo. *şoñqor*, *siñqor* a.e.

sor- “sormak” < **sūr-*, karş. Tat. *sora-*, Bşk. *hora-* a.e. < **şura*, Çuv. *şära-* “aramak” < **siura-* < **sūra-*, Turk., Az. *sor-*, Trkm. *sōra-* a.e. < **sūra-* ~ Mo. *sur-*, *sura-* a.e.

sowsa- (*sousa-*, Grøn. *suvs-*) ~ *susa-* “susamak” < MK *suwsa-* karş. Tat. *susa-*, Bşk. *huha-* a.e., Kzk., Kırg. *sūsa-*, Nog. *suvs-* a.e.

tov “bayrak” < MK *tuγ*, karş. Bşk. *tu* a.e., Kzk., Kırg. vs. *tū* a.e.

touman 73, 15 ~ *tuman* “sis, duman” < MK *tuman*, karş. Tat., Bşk. *toman* a.e., Kzk., Kırg. vs. *tuman*, Turk., Az. *duman*, Trkm. *dumān* a.e.

tovulγa “kask, miğfer, tolga” < Mo. *duγulγa*, karş. Osm. *tuγulγa*, *tuγulγa*, *tulγa*, Ttü. *tulγa*, *tolγa*, IM *toulya* a.e.

yoya “ince”, *yoyay-* “incelmek” < **yuwqa*, karş. Bşk. *yoko*, Tat. *yuka* a.e. < **yuwqa*, MK *yuwğa*, *yuwqa* a.e., Orh. *yuyqa* a.e., Nog. *yuka*, Kzk. *žuka* (böylece!), Kırg. *jupka* a.e.

yolduz (*ioldus* 122, 33) ~ *yulduz* “yıldız”, karş. Tat. *yoldiz*, Bşk. *yondoδ* a.e., < Nog. *yuldiz*, Kzk. *žuldiz*, Kırg. *ıldiz* < Uyg. *yulduz*, *yultuz*.

yomdar- “toplamak, toplanmak, birleşmek”, *yomuq-* “toplanmak, bir araya gelmek” ~ *yum-* “yummak, göz kırpmak”, karş. Tat., Bşk. *yom-* “kapamak, kapatmak”, Kar.G. *yomdar-* “toplamak, biriktirmek”, Nog. *yum-* “kapamak, kapatmak (göz için)”, Kzk. *žum-*, Kırg. *jum-* a.e. < MK *yum-* a.e., *yumğa* “yuvarlak, daire”, *yumği*, *yumqi* “tüm, bütün, hepsi”.

yon “saç” ~ *yūñ*; “yün” < MK *yūñ*, karş. Tat. *yon*, Bşk. *yön* a.e., Nog. *yun*, Kzk. *žün*, Kırg. *jin* a.e., Tuhf. *yüvün* a.e. < **yüyn* < **yuyñ* < MK *yūñ* ~ Mo. *uñgasun* “yün” (Poppe, Verg. 73).

yovut- “yutmak” < MK *yūt-*, karş. Tat., Bşk. *yot-*, Kar.T. *yomdar-* a.e. < **yowdar-*, Nog. *yut-*, Kzk. *žut-*, Kırg. *jut-* a.e., Trkm. *yuvut-* < **yut-*, Ttü. *yudum* “ağız dolusu lokma” < **yūtum* ~ Mo. *oguçi-* a.e. < **uğuti-*.

**ǰ, ö > ü*

čüvre ~ *čövre* “çevre; etrafında, civarında”, *čövür-* “çevirmek, döndürmek” < MK *čäwür-*; karş. Kar.T. *čüvre* “çevre; etrafında, civarında”, Osm., Çağ. *čävrä*, Az. *čevrä*, Kar.T. *čüvür-* “çevirmek, döndürmek”, Osm., IM, Qaw. *čäwir-* a.e., Tuhf. *šövür-* a.e.

kügürčün “güvercin” < **kökürčgün*; karş. Tat. *kügärčem*, Bşk. *kügärsen* a.e., Kzk., Nog., *kögeršin* < **kökärčgün*, Krç.-Blk. *kögürčün*, Kum. *gögürčün* a.e., Kırg.

kögüčkön, kögürčkön a.e. < **kökürčgän*, MK *kökürčgün* (Br. *kükürčgün*, B.A. *kökürčkün*) **kök* “mavi” ~ Mo. *köke* a.e., *kögüljürgene* “güvercin”.

külik “çabuk, hızlı” < **kölük*, karş. Kırg. *kölük* “beygir”, Kzk., Kklp., Nog. *kölik* a.e., Kırg. *külük* “yarış atı”, Çağ. *kölük* “yarış atı”, MK, Uyg. *kölük* “beygir” < Mo. *kölüg* “güçlü ve hızlı at”, Hlh. *xölög* a.e.

kün- “itiraf etmek, kabul etmek” ~ *könder-* “düzleştirmek, düzeltmek”, *köni*, *könü* “doğru”, karş. Tat. *kün-* “anlaşmak, kabul etmek”, *künder-* “ikna etmek, razı etmek”, Bşk. *künder-* “ikna etmek, yumuşatmak, boyun eğdirmek”, Kzk., Kırg. *kön-* “anlaşmak; boyun eğmek, teslim olmak” < MK *kön-* “düz olmak, düzleşmek; kabul etmek, tasdik etmek”, *köndgär-*, *köndgür-* “düzleştirmek, düzeltmek; itiraf etmek”.

kürük (Grøn. *körük*) “körük” < **körük*, karş. Tat., Bşk. *kürek* a.e.; Krç.-Blk., Kum. *körük*, Kzk., Kklp., Nog. *körük*, Kırg. *körük* a.e., Trkm. *körük*, a.e., Yak. *küört* a.e. < **kör-t* ~ Mo. *kögerge*, *kögürge*, *kegürge* a.e., Hlh. *xörög* a.e.

küvez-lü “kibirli, mağrur” < **köwöz*, karş. Tat. *köyöz* “züppe”, Bşk. *köyöd* a.e., Nog. *küyöz* a.e., Kırg. *köyrön* “kibirli, böbürlenlen” < *köyär-än*, MK *köwöz*, *köföz* “gururlu, mağrur, kibirli” ~ Mo. *köger* “kibirli”, *kögeri-*, *kögere-* “böbürlenmek”, Hlh. *xör* “böbürlenlen, kibirli”.

süyen- “dayanmak, yaslanmak” < **söyän-*, karş. Tat. *söyä-*, Bşk. *höyä-* a.e., Kzk. vs. *süye-*, Kırg. *süyö-* a.e., Trkm. *söye-*, Yak. *öyö-* a.e. < **söyä-*.

tüvür- “çevirmek, döndürmek” < **töwür-* < MK *täwür-* a.e. < Uyg. *täwir-* a.e. < Orh. *tägir-* a.e., Uyg. *tägirmi* “yuvarlak, daire”, MK *tägirmä* a.e., Uyg. *tägrä* “çevrede, etrafında, hakkında, civarında”.

üksün-, *üpsün-* “hatırlamak” < **ögsin-*; karş. MK *ög* (B.A. *ök*) “zihin, akıl, hafıza” < Orh. *ö-* “düşünmek”; bir son ek olarak karş. Uyg. *ärksin-* “iktidarı ele geçirmek” < *ärk* “erk, güç, kuvvet”.

üren- [ürän-] ~ *övren-* “öğrenmek” < MK *ögrän-*, karş. Tat., Bşk. *öyrän-*, Kzk. vs. *üyren-*, Kırg. *üyrön-*, Kar. *üvrän-* a.e.

üret- [ürät-] ~ *övret-* “öğretmek” < MK *ögrät-*, karş. Tat., Bşk. *öyrät-*, Kzk. vs. *üyret-*, Kırg. *üyröt-*, Kar. *üvrät-* a.e.

yüvüt “teselli, avuntu”, *yüvütle-* “teselli etmek, avutmak” < **yöwüt* < **yowut* < **yawut* < **yawüt* < **awüt*; < CC *uvut-* “avutmak” (yukarı bakınız), Kar. *yuvat-*, *uvat-* a.e., Tat., Bşk. *yuat-* a.e., Nog. *yubat*, Kzk., Kklp. *žubat-*, Kırg. *jubat-* a.e. < **awüt*; karş. Uyg. Br. *aw-* “sevinç duymak, sevinmek”, AH, Ttü. *avut-* “avutmak”, Az. *ovut-* a.e., Tel. *üt-* a.e.

**ü*, **ü* > *ö*

xöküm “yargılama, hüküm”, *xökümçi* “avukat” < Fa. < A. *حکم hukm*, karş. Tat. *xökem*, Bşk. *xöküm* a.e., Kklp. *xükim*, Kum. *gükümü* a.e., Kırg. *öküm* a.e., Kzk. *ökim* “diktatörlük”.

kömiş ~ *kümiş*, *kümüş* “gümüş”, karş. Tat. *kömeš*, Bşk. *kömöš*, Kzk., Nog. *kümis*, Kklp. *gümis*, Kum. *gümüš*, Krç.-Blk. *kümüš* < MK *kümüš*; karş. Yak. *kömüs* a.e.

kön 60, 3 ~ *kün* “güneş”, karş. Tat., Bşk. *kön* a.e., Kzk., Kırg. vs. *kün* a.e.

TATARCA VE BAŞKURTÇADA LABİAL (DUDAK) ÜNLÜ DEĞİŞİMİNİN TARİHİ ÜZERİNE

kövrük “kükürt, sülfür”; karş. Tat. *kükert*, Bşk. *kökört* a.e., Kzk. vs. *kükirt*, Kar. *kügürt* a.e., Bar. *kügürt* a.e., Küar. *kügür* a.e., Alt., Sag., Koyb. *kükür* a.e., Turk., Trkm. *kükürt*, Az. *kükürd* a.e.? < Fa. *گۆگرد* *gügird*.

kövüz “kilim, halı” < MK *küvüz* a.e.< MK *kiwiz*, karş. Tat. *kiyez* “keçe”, Bşk. *keyed* a.e., Kzk., Kklp., Nog., Kum., Krç.-Blk., Kırg. *kiyiz* a.e., AH (Kıpçak) *kiyiz* a.e., Tuhf. *kiyiz*, *küyüz* “kilim, halı” < MK *kidiz*, Uyg. *kidiz*, *ki'iz*, *kiiz* a.e.

ömed “umut, ümit” < Fa. *اميد* < *umīd*, karş. Tat. *ömet*, Bşk. *ömöt* a.e., Kzk., Kklp., Nog. *ümit*, Kırg. *ümüt* a.e., Krç.-Blk., Kum. *umut* a.e.

övüt- “silmek, temizlemek” (< “öğütmek”), *övük* “değirmen taşı”, karş. Kzk., Kklp. *ügi-* “öğütmek, ufalamak”, Kırg. *üğü-* a.e.< **üki-*, Ttü. *üvüt-*, Az. *üyüt-*, Trkm. *üvet-* a.e., *üve-* a.e.< **üki-*, MK *üki-* (B.A. *ügi-*) a.e., *ükit-* ettir.f. ~ Mo. *üğü-*, *ügi-* “parçalamak, un ufak etmek” (Ramst.)

sövek “kemik” < **süyäk*, karş. Tat. *söyäk*, Bşk. *höyäk* a.e., Kzk. vs. *süyäk* a.e., Kar.T. *süwäk*, Kar.L. *šiwäk* a.e., Kırg. *sök* a.e.< **süñök* < **süñäk*, AH *süvük*, *sünük* a.e., Tuhf. *sügük*, *süväk* a.e.< MK *sünük*, Uyg. *sünük*; *sinük* a.e.< Orh. *sünük*, Yak. *unuox*, *umuox* a.e. < **sünük*.

sövlün “sülün” < MK *süglin*, *süwlin*; karş. El-İdrak *süglün*, Kklp.(Menges 28) *süvlün*, Ttü. *sülün*, *süylün*, *sülün* a.e., Çağ. *sülgün*, Trkm. *sülgün* a.e.

Görüldüğü üzere, günümüz Tatarcası ve Başkurtçasındaki labial ünlü değişimi Codex Cumanicus’un derlendiği zamana kadar, yani XV. yüzyıl başlarına kadar dayandırılabilir. Labial kategorisinde nitelik değişimleri sergileyen örneklerin fazla olması bu değişimlerin XIV. yüzyıldan daha önce, belki XIII. yüzyılda, hatta XII. yüzyılın ilk yıllarında ortaya çıkmaya başladığını gösterir.

KISALTMALAR

Ttü.	: Türkiye Türkçesi
GTü.	: (CT) Genel Türkçe
Az.	: Azerbaycan Türkçesi
Trkm.	: Türkmence
Tat.	: Tatarca
Bşk.	: Başkurtça
Nog.	: Nogayca
Kırg.	: Kırgızca
Kzk.	: Kazakça
Kklp.	: Karakalpak Türkçesi
Kum.	: Kumukça
Krç.-Blk.	: Karaçay-Balkarca
Kar.T.	: Trakay Karaycası
Mac.	: Macarca
Mo.	: Moğolca
Sag.	: Sagayca
Hlh.	: Halha Moğolcası
Çuv.	: Çuvaşça
Tel.	: Teleütçe

Talat TEKİN

- Koyb. : Koybalca
Yak. : Yakutça
Hak. : Hakasça
Tarj. : Tarançi diyalekti
Bar. : Baraba Tatarcası
Blk. : Balkarca
Tuv. : Tuvaca
Küär. : Küerik ağzı
Kar.L. : Litvanya Karaylarının ağzı
Kar.G. : Karaycanın Galit ağzı
Fa. : Farsça
A. : Arapça
Bulg. : Bulgarca
Uyg. : Uygurca
Osm. : Osmanlıca
Orh. : Orhon Türkçesi
ET. : Eski Türkçe
Uyg.Br. : Brahmi Harfli Uygur Metinleri
Çağ. : Çağatayca
EKırg. (OQ) : Eski Kırgızca
CC : Codex Cumanicus
AH : Atebetü'l- Hakayık
El-İdrak : Kitabü'l İdrak Li Lisâni'l Etrâk
Tuhf. : Et-Tuhfetüz-Zekiyye Fi'l Lûgati't-Türkiyye
Qaw. : El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lûgati't Türkiyye
İM. : İbni-Mühennâ Lûgati
PhTF : Philologiae Turcicae Fundamenta
VEWT : Räsänen: Versuch eines Wörterbuches der Türksprachen.
Verg. : POPPE, N., *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil 1,*
Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden: Harrasowitz.
ETJar. : East Turkic Jarring
MK : Mahmut Kaşgarlı
gen. : Genitif durumu
lok. : Lokatif durumu
abl. : Ablatif durumu
a.e. : aynı eser
vs. : ve benzerleri
karş. : karşılaştırınız
öz.ad. : özel ad